

4. Elton G.R. Tudor government. The points of contact // Royal historical Society. – L., 1975. – Vol. 25.
5. Mackie J.D. The earlier Tudor 1485-1558. – Oxford: Clarendon press, 1966; Tudor constitution documents A.D. 1485-1603 / Ed. by Tanner J.R. – Camb., 1922.
6. Гутнова Е.В. Английское феодальное государство в XIV-XV веках // Средние века. – М., 1987. – Вып. 50.
7. Гутнова Е.В. Общины сотен и графств и их взаимоотношения с государством в Англии XIII-XV вв. // Общность и человек в средневековом мире. – Саратов, 1992.
8. Репина Л.П. Место и роль городского представительства в английском средневековом парламенте. // Власть и политическая культура в средневековой Европе. – М., 1992.
9. Репина Л.П. Сословия горожан и феодальное государство в Англии XIV века. – М., 1979.
10. Институты самоуправления, историко-правовое исследование. – М., 1995.
11. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X-XIII веков / Пер. с франц. С.П. Моравский. – М., 1938.
12. Menning C.B. Dissolution of the monasteries and the decline of the sheriff // The sixteenth century journal. – 1992. – Vol. XXIII. – №4.
13. Merriman R.B. The Life and Letters of Thomas Cromwell: In 2 Vol. – Oxford, 1902. – Vol. 2.
14. Tudor constitution documents and commentary / Ed. by G. Tanner. – Camb., 1922.
15. Сливко С.А. К вопросу об условиях и путях формирования английского абсолютизма в конце XV века (начало правления Генриха VII Тюдора) // Ученые записки Омского педагогического института. – Омск, 1965. – Вып. 22.
16. Общественная жизнь Англии. Религия, законодательство, наука, искусство, промышленность, торговля, литература, нравы и обычаи в их историческом развитии от древнейшего периода до настоящего времени. – М., 1897. – Т. II-III.
17. Дмитриева О. Англия // История Европы. – М., 1993. – Т. 3.
18. Tudor constitution documents. A.D. 1485-1603, with a historical commentary / Ed. by J.R. Tanner. – Camb., 1922.
19. Clark P., Slack P. English Towns in Transition 1500-1700. – L.; Oxford; N.Y., 1976.

### SUMMARY

The article is devoted to the problem of the development of self-government in England in the first part of the 16<sup>th</sup> century. The author established that the forming of the local bureaucratic personnel represented the convergation of the King's will, who put into operation the posts of state clerks and at the same time kept the institutions of the local authorities. Exactly these institutions of self-government, based on the appointment by election, but not on the central bodies of power, put into practice the political course of the Monarch.

*Л.О. Нестеренко*

### МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ЕПОХУ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

Важливою складовою історії сучасної європейської спільноти є процес формування системи європейських держав, основні події якого припадають на період XVI-XVII ст. – перехідну епоху від середньовіччя до нового часу. Розвиток французької державності займає в цих подіях чи не ключове місце. За визнанням французьких істориків, яке образно виразив Ф. Бродель, Франція – це дитя Європи, яка стала й умовою її існування [1.-С.150]. Визначення її державності – невід'ємна частина становлення європейської системи. В її варіанті інтегрування до політичної структури

ранньоіндустріального суспільства Європи простежуються важливі риси, що мали європейське значення, а прояви внутрішньої і зовнішньої активності настільки переплітались, були взаємообумовлені та взаємозалежні, що їх важко розглядати у відриві один від одного. Це представляє своєрідність і, одночасно, спільність історії Франції перехідного часу з іншими країнами Європи.

З XVI ст. в Європі закладались принципи міжнародних відносин нового часу, центром яких стала вибудова європейської системи держав, що передбачала не тільки їх територіальну і політичну консолідацію, але й відповідну єдність, взаємозалежність між ними. Інтеграція раннього нового часу, в яку включається і Франція, представляла якісно відмінний етап у становленні європейської спільноти. В епоху середньовіччя, коли Європа виокремилась як самостійна цивілізація на основі схожості економічного, соціально-політичного та духовного життя, її, у першу чергу, згуртовувала християнська релігія, протистояння мусульманському світу. Тепер цей процес мав економічний фактор: розвиток європейського ринку, економічних зв'язків на базі міжнародного поділу праці, який виводив контакти європейських країн за межі відносин з окремими, переважно сусідніми, державами. Не останню роль зіграла і османська агресія, що спонукала ряд європейських країн до створення коаліцій, об'єднання сил для опору її експансії.

Процеси консолідації цього періоду проходили через вирішення ряду проблем. Історична ретроспектива показує, що європейська система мала за основу досить строкату спільноту середньовічних регіональних політичних утворень, яких на кінець середньовіччя представляв конгломерат монархій – абсолютних, обмежених, номінальних, моно- і поліетнічних та республік – олігархічних, федеративних, шляхетських тощо, розділених на католицький і православний світи. Вивчення і аналіз їх історії, яку довгий час спрощено представляла історіографія, ще потребує зусиль дослідників, але, безумовно, що це важливий фактичний матеріал для нових теоретичних конструкцій сучасних соціальних наук [2]. Становлення європейської системи держав передбачало включення в неї усіх країн, у тому числі Східного і Південно-Східного регіонів (Росія, Османська імперія). Одночасно відбувалось переміщення центру міжнародного політичного життя з Середземномор'я до Атлантичного узбережжя [3].

На цей процес не могли не впливати різні фактори, що прискорювали або уповільнювали його. Боротьба за ринки сировини чи збуту, конкуренція на торгових шляхах, територіальне розмежування – це перелік далеко не всіх чинників, що визначали міжнародні відносини цього часу, подолання яких вело до політичного зближення Європи в XVI-XVII ст. До найважливіших з них відноситься зіткнення в європейських міжнародних відносинах трьох тенденцій державного розвитку. Одна – універсалістська – створення багатонаціональних конгломератів, імперій чи династичних консорціумів, що на практиці прагнула здійснити, наприклад, династія Габсбургів. Сама ідея мала витoki в середньовіччі, де отримала теоретичне обґрунтування, і де її неодноразово пробували втілити папство та імператори. Друга – централізаторська – формування національних держав, пов'язана з монаршою централізацією і гомогенізацією, розвитком національної буржуазії, з процесами становлення ринкових відносин. Третя – регіональна або локальна централізація – складання державності на основі середньовічних територіальних об'єднань, таких як німецькі князівства чи міста-держави Італії. Система абсолютної монархії, що поєднувала персоніфіковану авторитарну владу зі створенням інститутів державного управління, була найбільш ефективним методом реалізації проектів державотворення в перехідний період від середньовіччя.

Одним з найважливіших факторів становлення держав нового типу і системи міжнародних відносин стала Реформація.

Європейська Реформація являє собою складне, багатогранне явище. Її зміст сучасна історіографія визначає кількома вимірами: від суспільного руху з широким спектром соціально-політичних та ідеологічних цілей до процесу реформи католицизму і створення нових християнських організацій. Але, яке б визначення Реформації не дали дослідники, вона, безумовно, вплинула на розвиток всієї Європи та окремих народів.

Реформаційний процес сприяв зростанню усвідомлення Європи як відповідної географічної та культурно-історичної спільності, з одного боку, а, з іншого – формуванню самостійності національних і багатонаціональних держав; мав парадоксальні наслідки для європейської політичної системи. Реформація як релігійний фактор, успадкований у міжнародних відносинах від середніх віків, посилювала ідеологічну мотивацію зовнішньої політики, дезінтегрувала Європу на католицьку і протестантську, штовхала на військово-політичне протистояння, сприяла формуванню нових союзів держав. До середини XVII ст. у зовнішній політиці конфесійний фактор виступав як формуючий. Релігійний зміст був на першому місці у війнах XVI-XVII ст. Саме він сприяв створенню союзу протестантських країн, хоч і слабкого, бо протиріччя між різними релігійними течіями та сектами загострювали й міждержавні стосунки. Але почуття спільної небезпеки привело до встановлення конфесійної солідарності, зближення Англії та Нідерландів, Данії, Швеції тощо [4.-Ч.5].

Одночасно ідеологічна мотивація зовнішньої політики втрачає середньовічний зміст. Конфесіоналізація політичного життя Європи, за визначенням дослідників, привела до поєднання у деяких країнах релігійного і державного інтересу, як в Англії, а в інших, як у Франції, – до секуляризації зовнішньої політики, де чільне місце займає твереза доктрина “державного інтересу” [5.-Р.641-642]. З розвитком Реформації, назавжди пішла у минуле “теократична мрія” римських пап, відмирало й уявлення про вищу владу імператора як володаря католицького світу. Тому конфесіоналізація у міжнародних відносинах сприяла розвитку самостійності європейських держав: протистояння християнській спільноті прискорювали становлення суверенітету та процес національного згуртування. Це дозволяло країнам Європи вирішувати важливі питання про межу влади імператора і королів, ієрархію в політичній системі Європи.

У гострій боротьбі взяли верх такі принципи, як повнота суверенітету окремих держав, право короля бути “імператором у своєму королівстві”, руйнувалось середньовічне уявлення про ієрархію у відносинах між ними, на зміну йому приходила ідея рівності держав у політичній системі. Величезна роль у цих процесах належала Франції.

Загальний погляд на історію Франції дозволяє погодитись історикам з думкою філософа і соціолога Р. Арона, що це історія злетів і занепадів [6.-С.292-298], що є характерним для такої континентальної країни, кордони якої оточені з усіх боків Європою, а сама вона знаходиться на її географічних перехрестях. Так, VIII століття французькі історики вважають по-справжньому “віком франків” [7.-С.26], який вінчав собою поступовий процес сходження їх до панування у західному світі, започатковане ще Хлодвігом на початку VI ст. Нове сходження Франції до лідерства в європейському світі починається після закінчення Столітньої війни (1337-1453), коли Франція не тільки швидко відновила свій потенціал, але й включилась у процес становлення європейської системи. Вона мала вагомі переваги перед іншими країнами. Багато важила компактність території, не обтяженої колоніями, та досвід Столітньої війни. Її закінчення сприяло злету “довгого XVI століття” [1.-С.152], як називають французькі історики період 1450-1650 рр.

Важливим вихідним моментом розвитку державності у Франції була наявність могутньої феодалної політичної системи, що створила досить міцну систему взаємозв'язку (васально-ленних відносин, феодалної ієрархії), яка вийшла за масштаби окремих провінцій, графств, герцогств. Події війни стали випробуванням ідеї єдності. Король і сеньйори, рицарство з бюргерством та селянством змогли оборонити цей територіальний плюралізм. Навряд чи реальним є припущення деяких істориків про створення англо-французької імперії як можливий наслідок цієї війни. Бо при всій поверховій схожості, Англія і Франція мали великі відмінності в традиціях суспільного життя [8]. Католицька Франція стала однією з перших європейських країн, де події Столітньої війни в XV столітті сприяли зародженню та прояву елементів національної самосвідомості. Прагнення до незалежності, почуття спільності долі стало визначальним для консолідації як середньовічних етнічних груп, що мали великі відмінності мови, культури, традицій, так і досить жорстко окреслених соціальних станів [9.-С.179-180].

Протистояння з імперією Карла V Габсбурга, в яке вступила Франція під час Італійських війн (1494-1559), виявилось важливим етапом на шляху її територіального визначення. В історичній літературі традиційно повторюється теза, що в Італійських війнах Франція зазнала військово-політичної невдачі, проявом якої була ціла низка військових поразок, витіснення з Італії, серія невігідних договорів [4.-С.395-403]. Мир в Като-Камбрезі 1559 р., який поклав кінець цим війнам, сучасники вважали величезною ганьбою, про що з патетикою писали в мемуарах маршали Франції [10.-Р.368]. Однак ретроспективний аналіз дозволяє побачити події під іншим кутом зору. На фоні загальноєвропейських процесів, Французьке королівство відстояло свої кордони, незалежність і повний суверенітет як національна держава. Офіційний титул “Божою милістю король Франції” доповнився принципом: “Король є імператором у своєму королівстві”, а тому не залежить від зовнішніх сил (папи чи імператора). Результати війни перешкодили об'єднанню величезних володінь Габсбургів, привели до їх розділу на австрійські та іспанські, що врешті дало можливість зміцнити позиції саме Франції на континенті.

Залишаючись католицькою, Франція змушена була шукати союзників серед протестанських країн, чим створювала основи європейських коаліцій на політичній основі. Тридцятилітня війна (1618-1648) і Вестфальський мир 1648 р. підвели основні підсумки процесам, започаткованим у першій половині XVI ст. Від Франциска I до Рішельє політична еліта формувала свою політику “державного інтересу”, чим об'єктивно сприяла секуляризації й усієї європейської політики, створювала можливість затвердження принципу рівного гарантованого суверенітету всіх європейських держав незалежно від релігійної орієнтації. У французькій зовнішній політиці вже у XVII ст. сповна реалізуються можливості дипломатії як засобу вирішення міжнародних завдань. Тільки за кардинала Рішельє було підготовлено та підписано 74 договори з різними країнами [11].

Франція представляє в Європі тип формування національно-територіальної держави. Але строго науково термін “національна держава” більш вживаний для XIX ст., а XVI ст. – це лише час перших спроб етнічної ідентифікації, коли тільки визначалась територія для національної консолідації.

Так, Франція стала прикладом творення нації, згуртування якої базується не на крові чи мові, а на територіальній єдності. Спільність мови у Франції була наслідком, а не причиною державного об'єднання, писав Х. Ортега-і-Гасет [12.-С.121-123]. Формування тут національної держави відбувалось на основі середньовічних спільнот, які виникли через синтез різномірних елементів, що зберігались у рамках централізованої держави. Рушійними силами процесу стала добре організована постійна королівська армія, вогнепальна зброя та бюрократична інкорпорація.

Тому чи не найважливішим критерієм етнодержавотворення в цей період стає поняття “природний кордон”. На нього звертають увагу дослідники – філософи й історики [12.-С.123; 13.-Гл.3]. Звичайно, що саме використання цього терміну має елемент містичності, магічне передрішення історії формою земної поверхні, коли на сучасний момент держави займають певні частини континенту, визначені вагомими “природними” кордонами, як великі гірські масиви чи могутні ріки. Але їх наявність свідчить про залежність кордону від господарських і військових засобів доби, коли вони формувались, бо саме це ставило перешкоду експансії держави. Саме в межах “природного кордону” відбувається становлення національної спільноти, поява спільних психологічних рис, серед яких гордість, велич власної культури поєднуються з ідеєю величі держави, витoki якої шукаються в глибинах історії. Для Франції визначення власного кордону – це звернення до ідеї древньої Галлії, яку поєднували з державою, що створили могутні завойовники – франкські королі, серед них і Карл Великий. Якщо майже до кінця XV ст. антична Галлія залишалась поза історичною пам’яттю французів, то вже з XVI ст. подальший розвиток французького королівства пов’язується з поняттям “нова Галлія”. У церемонію коронації французьких королів включається ритуал відзначення могили Карла Великого в Ахені; сучасники Італійських війн неодноразово підкреслювали, що метою боротьби є відновлення кордонів Франції до Рейну.

В історичних дослідженнях часто аналізується твір одного з популярних гугенотських авторів XVI ст. Ф. Отмана “Франко-Галлія” (1573 р.) [14]. До трактату, де автор, спираючись на древню традицію, доводить право народу не тільки обмежувати, але й контролювати владу короля, як правило, звертаються у зв’язку з розробками теорії політичного устрою Франції в епоху становлення абсолютизму. Але важливим є саме розуміння географічного простору держави Ф. Отмана: стародавня франкська спільність, об’єднана традиціями та законом, визначалась у межах території Галлії. Формула про необхідність повернення Франції до рубежів стародавньої Галлії зафіксована і у так званому заповіті кардинала Рішельє, який був складений в самому центрі політичного життя Франції 1642 р. І тільки в європейських війнах XVI-XVII ст. визначились географічні границі, в яких середньовічні спільноти, дуже несхожі провінції об’єднуються навколо центру. Становлення кордону в цей час скріпило внутрішню єдність і зовнішню безпеку країни [15.-Р.25].

Під впливом Реформації відбувалась трансформація внутрішнього устрою Франції, визначення принципів її національної єдності в умовах становлення системи абсолютної монархії. У Франції, як у всій Європі, це був важкий, наповнений суперечностями, процес. Історія французького абсолютизму виступає в історіографії однією з центральних проблем періоду пізнього середньовіччя і раннього нового часу, оскільки саме у Франції у класичних формах відбувся перехід від середньовічної системи організації політичної влади до нового типу державності як ідеалу, що протистояв середньовічній децентралізації [16]. У системі абсолютизму тут знайшов прояв її перехідний характер: поєднання централізації та сепаратизму, традицій політичного життя минулого з елементами майбутнього.

Нова політична система починає формування з другої половини XV ст. як етап раннього абсолютизму. На відміну від інших країн Західної Європи, цей період у Франції виявився затяжним – до середини XVII ст., а також наповненим гострою суспільно-політичною боротьбою.

В Європі процес централізації вирішував долю середньовічного сепаратизму: або він трансформувався в провінційну територіальну централізацію (як у Німеччині та Італії), або відбувалось об’єднання територій в єдину державу. Але й централізовані монархії протягом довгого часу будували відносини з територіями через вирішення проблеми сепаратизму.

На XVI століття королівство мало величезну територію, що представляла конгломерат провінцій, міст, історичних областей, які в більшій чи меншій мірі тяжіли до політичного центру, з напругою втримувались як єдине ціле досить слабкими державними структурами. Для французької монархії становлення територіальної єдності вирішувалось через протистояння тенденцій: або бюрократичної уніфікації, або еволюції сепаратизму в федералізм, результат якого залежав від комплексу факторів. Уніфікація державного устрою з розвитком адміністративної і бюрократичної системи, ліквідація специфіки різних областей, прав на автономію пробивали свій шлях через міцні традиції середньовічного конституціоналізму. Зміцнення абсолютизму зіткнулося з глибоким сепаратизмом вищої знаті, окремих провінцій, міських комун. Ситуацію ускладнювали намагання нових соціальних груп – нового дворянства, ранньобуржуазних кіл зберегти частину автономних прав. Це не означало, що різноманітні сили в провінціях прагнули воскресити часи феодальної роздробленості, мова йшла про боротьбу за різні шляхи централізації країни. Саме в цей час у свідомості французів закріпилась офіційна концепція “єдиної країни, єдиного короля, єдиної віри”. Хід подій ускладнювався неспроможністю останніх представників династії Валуа (Франциска II, Карла IX, Генріха III) виконати об’єктивно необхідну функцію монархії по згуртуванню всіх відцентрових сил [17].

Нові політико-правові проблеми, що постали перед французьким суспільством, репрезентувала полемічна література з концепціями політичної теорії. Двір Генріха II (1547-1559) захоплювався творами Н. Макіавелі, а Катерину Медичі її вороги прямо звинувачували в макіавелізмі, прагненні до необмеженого деспотизму. Одночасно з 20-х років XVI ст. в Орлеані та Буржі створюється юридична школа, де на основі рецепції римського права, античної спадщини розроблялись питання про обмеження принципу “володар вилучений із дії закону”, про підпорядкування короля народу, адже він бере владу в своєму правовому стані, уповноважений спільнотою. Їх аргументацію сприйняли і використали в своїх працях Ж. Кальвін та інші юристи-протестанти [18]. Ще більш радикальні ідеї виголошувались у популярному в XVI ст. трактаті Етьєна Ла Боесі “Міркування про добровільне рабство”, що з’явився в 1548-1553 рр. [19]. У ньому заперечувалась усіляка необмежена монархія, прямо звучав заклик до боротьби проти тиранії, ідеалом для суспільства оголошувався дух свободи та республіканізму. Радикальні кола французьких протестантів під час громадянських війн у працях монархомахів розвинули ідеї тираноборства.

Франція стала батьківщиною кальвінізму – напрямку європейської Реформації XVI ст., який найбільш рішуче розривав з інститутами та догматами католицької церкви. Поширення протестантських ідей і радикалізм кальвінізму сприяли надзвичайній політизації французького суспільства. Але протестантизм не став основою для утворення національної церкви, як у деяких європейських державах, і стимулом для подальшого розвитку національної самосвідомості та національного самовизначення Франції. Історичні обставини XV – початку XVI ст. зробили короля уособленням єдності країни та її незалежності, а французьку католицьку церкву – галліканською, захищеною від втручання папства. Тому різні напрямки французької реформації зблизились з політичними та соціальними рухами [20], які виникли в умовах становлення абсолютизму, розпаду феодальних структур і генезису капіталізму. На середину XVI ст. центром, навколо якого перехресчувалось невдоволення різних соціальних груп і станів, стала абсолютистська держава. Об’єднала ж різноманітні, іноді навіть антагоністичні, сили реформатська церква. Французькі протестанти, що опинились у становищі дисидентів, політизувались і очолили антиабсолютистський рух. Сама їх назва “гугенот”, яка, на думку дослідників, є похідною від західношвейцарського “eidguenots” – “спільник”, “співучасник”, а у французькій мові його

синонімом стало слово “безбожник”, вказує на політичний зміст, який з самого початку мав гугенотський рух.

Французькі протестанти поставили перед європейським суспільством такі нові проблеми в політичній теорії як: характер політичної влади і права народу, форма державного правління, право на свободу совісті, право на боротьбу за соціальні права. Програма реформ була в основному розроблена Ж. Кальвіном, а також лідерами гугенотського блоку в 1560-1561 рр. Вона передбачала підвищення ролі представницьких інститутів, насамперед Генеральних штатів, контроль за фінансовою діяльністю уряду, ліквідацію та розпродаж церковного майна, свободу віросповідання [21]. Гугеноти запропонували свій проект у питанні співвідношення центральної та місцевої влади, вирішення конфлікту між централізованою бюрократичною системою і місцевою своєрідністю, який базувався на врахуванні тривалої історичної традиції, відмінностей у соціально-економічному, правовому устрої окремих регіонів, у першу чергу, Півдня та Півночі Франції [22.-Р.546-558]. Незважаючи на гостру внутрішньополітичну боротьбу у другій половині XVI ст. та на початку XVII, апогеєм якої стали громадянські війни, різні політичні сили, що були до них причетні, не ставили під сумнів єдність держави, її роль в Європі.

Тому зміна династій на французькому престолі з переходом влади в 1589 р. до Генріха IV Бурбона започаткувала серію реформ, які мали за мету вирішити проблеми, визначені Реформацією. У цей час викристалізувалася теорія божественного права короля та святості королівського сану. Але для політичних діячів нового періоду доля французької державності залежала від вирішення питань поєднання централізації з традиціями провінцій, приватної та публічної влади в судовій і адміністративній гілках, компромісу між представницькими органами та бюрократичними методами управління, між державною релігією та церквою і свободою віросповідання.

Французьким політикам, державним діячам вдалось використати вигідні міжнародні моменти, як то негаразди імперії, папства в умовах Реформації. Маючи компактну територію, не обтяжена колоніями (як Іспанія), подолавши в Столітній війні таку перешкоду, як зазіхання Англії на території і суверенітет, Франція з XVI ст. поступово вступає в новий період могутності і на середину XVII ст. забезпечує собі верховенство в Європі, що зафіксував Вестфальський мир 1648 р. Цю провідну роль різні політичні режими Франції будуть прагнути зберегти протягом майже 200 років.

### Джерела та література

1. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. II: Люди и вещи. – М., 1995. – Ч. 1.
2. Ohmae K. The end of the nation-state: The rise of regional economies. – L., 1995.
3. Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств: Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. – Минск, 1989.
4. История Европы. – М., 1993. – Т. 3.
5. Schilling H. Confessional Europe // Handbook of European History. 1400-1600. – N.Y., 1995. – Vol. 11.
6. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000.
7. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – М., 1992.
8. Fower K. The Age of Plantagenet and Valois (The Struggle for Supremacy 1328-1498). – L., 1967.
9. Басовская Н.И. Столетняя война 1337-1453 гг. – М., 1985.
10. Mémoires de Tavannes // Nouvelle collection des mémoires relatifs à l'histoire de la France. – P., 1858. – T. VIII.
11. Guizot F. L'Histoire de France depuis les temps les plus reculés jusqu'en 1789. – P., 1875. – T. 4.
12. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. – К., 1994.
13. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. I: Пространство и история. – М., 1994.

14. Hotman La France-Gaule. – P., 1874.
15. Febvre L. La Terre et l'évolution humaine. – P., 1949.
16. История Франции: В 3 т. – М., 1972. – Т.1.
17. Beaune C. Naissance de la nation France. – P., 1985.
18. Miguel P. Les guerres de religion. – P., 1980.
19. Ла Бюэси Э. Рассуждения о добровольном рабстве. – М., 1952.
20. Hauser H. Etudes sur la Réforme française. – P., 1909.
21. Cahiers du tiers état. – Mont-de-Marsant, 1869.
22. Procès-verbals de les assemblée de Nime (1562) // Bulletin historique et littéraire de la société du protestantisme français. – P., 1873. – Т.22.

### SUMMARY

The article considers an initial stage of the European states system formation in the period of Early Modern History. The central place init belonged to France. The author underlines an existence of a number of common European and internal French factors which influenced to the process of the integration of France into this system.

**В.М. Мороко**

### СПРОБИ ВИЖИТИ: ЗАКОРДОННІ ОРГАНІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКИХ АНАРХІСТІВ У 1907-1910 РОКАХ

Стаття продовжує публікації з історії еміграції анархістів, розпочаті у XIV випуску “Наукових праць історичного факультету Запорізького державного університету”. Перша стаття містила історіографічний огляд та аналіз джерел з теми дослідження, що дозволяє нам не торкатися зараз цих питань. Лише уточнимо оцінку історіографії проблеми в 90-і роки. Вона, дійсно, досить бідна. Як і раніше, не було жодної роботи, котра б спеціально висвітлювала закордонну діяльність анархістів. Але деякі сюжети, присвячені цій діяльності, знаходимо в нечисленних публікаціях з історії анархізму в цілому [1; 2; 3; 4]. Історіографія є ще більш скупую, коли мова йде про час після першої революції у Росії. Так, у найгрунтовнішій монографії 80-х років з історії російських непролетарських партій не знаходимо навіть рядка не лише про еміграцію, але й взагалі про анархістський рух у розглядувані роки [5]. Теж і з публікаціями 90-х років. Скажімо, у великій оглядовій статті з історії анархізму В. Кривенького подій 1908 – початку 1914 рр. стосуються лише два абзаци [3.-С.160-161].

Що ж до джерел, то їх достатньо, щоб скласти більш-менш повну картину життя російських анархістських організацій за межами імперії. База опублікованих джерел суттєво поповнилася після виходу з друку в Росії фундаментального (700 сторінок) тому документів і матеріалів про діяльність анархістів до 1917 р. [6].

Поразка революції у Росії привела до поширення серед анархістів-емігрантів занепадницьких настроїв. Ця “хвороба” не оминула навіть частину їх визнаних лідерів. Так, у другій половині 1907 р. на три місяці зник з партійного горизонту В. Черкезов. Виправдовуючись, він у жовтні того ж року писав П. Кропоткіну: не давав про себе знати, усамітнився, бо переживав і продовжує переживати глибоку політичну кризу. Події в Росії змусили переглянути і соціальний, і політичний бік революційного світогляду.

В. Черкезов дійшов висновку, що лише робітничий рух та діяльність партії не можуть забезпечити перемогу революції. Її успіх залежить від зацікавленості в ній всієї нації. Революція реалізує лише спільні вимоги всіх класів. Вимоги окремих класів і